

מאמר:

כ"ץ, יעקב, "מלחמת העולם הראשונה - על פרשת דרכים בתולדות יהודי אירופה"

בתוך:

יד-ושם כז (תשנ"ט) 9-16

"לקט" הינו פרויקט של האיגוד העולמי למדעי היהדות. מטרת הפרויקט היא להציג מאמרים מרכזיים במדעי היהדות ברשת האינטרנט, לתועלת ציבור החוקרים. הפרויקט הינו ללא מטרת רווח וממומן על ידי מוסדות וגופים שונים. מאמר זה מתפרסם בשיתוף הוצאת הספרים "יד ושם".

למידע נוסף על הפרויקט, צרו קשר:

ל ק ט – האיגוד העולמי למדעי היהדות

www.lekkt.com

editor@lekkt.com

המאמר נמצא וניתן להורדה באתר. המאמר מופיע בפרויקט בהסכמת וברשות הוצאות לאור בתנאים הבאים:

- ◆ לא יעשה כל שימוש מסחרי במאמר ללא אישור מפורש ובכתב מההוצאה.
- ◆ המאמר הוא לשימוש מחקרי ולימודי אישי בלבד.
- ◆ אין להציג מאמר זה בשום צורה ברשת האינטרנט ללא אישור מפורש ובכתב מההוצאה.

"LEKKET" is a project of the World Union of Jewish Studies. The goal of the project is to present basic and important articles for Jewish studies on the web, for the benefit of researchers as well as the general public. The project is non profit; financed by different institutions.

This article is presented in cooperation with "Yad Vashem" publications.

For more information please contact us at:

L E K K E T – World Union of Jewish Studies

www.lekkt.com

editor@lekkt.com

The article is to be found and can be downloaded from the website. Presentation of this article in the project is approved by the publishers under the following conditions:

- ◆ The article can not be used for commercial purposes without the written permission of the publishers.
- ◆ The article is to be used for the purposes of research and personal studies only.
- ◆ The article can not be presented on the web in any form without the written permission of the publishers.

מלחמת העולם הראשונה — פרשת דרכים בתולדות יהודי אירופה¹

יעקב כ"ץ

ברשותכם אקדים שתי הערות לדברי. נעניתי לבקשתו של ידידי, הפרופסור ישראל גוטמן, להרצות על התקופה שבין שתי מלחמות העולם כדי להמחיש במידת מה את הנושא שהכינוס דן בו. הייתי בן עשר בפרוץ מלחמת העולם הראשונה [ואם לא עמדתי על מלוא משמעות הדברים, אוירת ההתרגשות ומחזות הפרדה המזעזעים הרשימוני בלי ספק. היה גם צד יהודי מיוחד למאורעות והוא נחרת בזיכרוני בבהירות. אותה שבת שבת חזון היתה, ערב תשעה באב... אבא נלקח לצבא, וגם כעבור שלוש שנים, לכבוד הבר מצווה שלי, לא קיבל חופשה. זיכרונות, אם חותם הסובייקטיוויות טבוע עליהם, יש בהם לתרום לבחינת האירועים ההיסטוריים שמדובר בהם, אך] אינם מוסיפים על דברי ההיסטוריון אלא מעין תבלין.² ההיסטוריון חייב לבסס את עיקרי דבריו על התבוננות במאורעות ובתהליכים היסטוריים הנמשכים לאורך ימים. הרשיתי לעצמי להרחיב את הנושא ולכלול בו את מה שקדם למלחמת העולם הראשונה, שכן רק מתוך אנלוגיה — מתוך השוואה — ניתן לעמוד על מה שבא בהמשך.

- 1 פרופסור יעקב כ"ץ ז"ל נשא דברים אלה ב־6 במרס 1989 בתור הרצאת פתיחה לכינוס "יהודי אירופה לנוכח הפשיזם והנציונל־סוציאליזם, 1933-1939" שהתקיים ביד ושם. דברי הכינוס לא פורסמו, ופרופסור כ"ץ לא הספיק לעבד את הטקסט לדפוס. אנחנו מביאים כאן את הדברים אחרי עריכה קלה של המערכת.
- 2 דבריו של המחבר השתבשו כאן בהקלטה והשלמנו אותם לפי דברים שפרסם באותה הרוח בזמן ההוא. ראה, יעקב כ"ץ, כמו עיני, אוטוביוגרפיה של היסטוריון, כתר, ירושלים 1989, עמ' 23, 28; יעקב כ"ץ, "שיבת פרנקפורט ובית ברויאר בעיני תלמיד מיוצאי הונגריה", בתוך: יצחק ברויאר. עיונים במשנתו, בעריכת רבקה הורוויץ, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן 1988.

ומכאן להערה השנייה, המתודית. כל עיון היסטורי בתולדות יהודי אירופה, אף אם הוא מרחיק כמה דורות מימי השואה, יושפע בהכרח מקצם הטרגי של יהודי אירופה בשואה. עם זאת, כשאנו משווים לנגד עינינו את חיי הדורות הקודמים, עלינו להתעלם ממה שבא אחר כך ולשחזר את האווירה של הימים שאנו עוסקים בהם. כל דור יודע רק מנין הוא בא, אך לא לאן הוא הולך. כל דור חי את חייו, את שאיפותיו ואת הישגיו, את חדותיו ואת מצוקותיו. על-ידי השוואה עם מה שקדם לו אין הוא משנה את הערכת מצבו שלו. ההיסטוריון מסוגל לעשות את ההשוואה גם עם מה שבא אחר כך, אולם אין הוא רשאי להשליך כביכול את ידיעותיו על תודעת בני התקופה שהעתיד נעלם מהם. אם להחיל את הכלל הזה על הנושא שלפנינו, על כורחנו נאמר כי גם אם השואה מגמדת את הצרה והמצוקה שנפלו בחלקם של מי שחיו בימי מלחמת העולם הראשונה ובימים שאחריה, הרי גם השנים האיומות ההן די היה בהן להביא את בני הדור ההוא עצמם לחשוב על חבלי המשיח, ממש כבני דור השואה. אך המשיח התמהמה לבוא אז כפי שהתמהמה לאחר מכן. מן הדין לסיים דברי הקדמה אלה במעבר מערב מלחמת העולם הראשונה, בבחינת שלב אחד בתולדות יהודי אירופה, לשלב הבא אחריו.

את הזמן שקדם למלחמת העולם הראשונה רצוני לתאר בתכלית הקיצור. תקופה זו יש לחלק לשתי חטיבות מבחינת תולדות יהודי אירופה: האחת נוגעת ליהודים שכבר זכו לאמנציפציה, והאחרת למי שלא זכו לה. מבחינת הגבולות הגאוגרפיים, הקו המאחד הוא בין רוסיה מצד אחד לרומניה מצד אחר. אמנם היהודים הרומנים קיבלו אמנציפציה, אבל זו התקיימה כידוע רק על הנייר, ועל כן רומניה ורוסיה שייכות לתחום אחד, ואילו יהודי המערב שכבר זכו לאמנציפציה — מצרפת עד הונגריה — הם בבחינת תחום אחר. עם זאת יש לקשור את גורלן של שתי הקבוצות, כי גם האמנציפציה של היהודים שאושרה לא היתה שלמה, ולא היתה שלמה בעיקר משום שלא הקיפה את כל הארצות האחרות. כשניתנה האמנציפציה סברו יהודים ולא-יהודים שזו ראשיתו של תהליך העתיד להתפשט בכל הארצות האחרות. ציפו שרוסיה, רומניה, ואולי אחר כך גם ארצות אחרות במזרח אירופה, ילכו בעקבות ארצות אירופה המערביות. משום מה? משום שביקשו למנוע את הצפתן של הארצות שהעניקו אמנציפציה במהגרים ממזרח אירופה. השתרשותם של היהודים במקומותיהם היתה תלויה בכך שכל מדינה תשלב את יהודיה שלה, וכך היתה היהדות העולמית עתידה להתפרק לחלקים-חלקים. לפיכך תסתפק כל ארץ באותם היהודים שיושבים בתחומה ולא תיאלץ לקלוט יהודים נוספים. מכיוון שכדבר הזה לא קרה, גדלה והלכה האכזבה מתוצאותיה של האמנציפציה.

אין שום ספק שאת התעוררות האנטישמיות יש לראות כתגובה על ההשתלבות המצומצמת של היהודים בארצות שהקנו להם אמנציפציה. אף על פי כן סמוך למלחמת העולם הראשונה מסתמן איזון מסוים, משום שהאנטישמיות כפי שהתחילה בשנות השבעים והשמונים של המאה התשע-עשרה לא השיגה את מטרתה בארצות שבהן כבר הוענקה אמנציפציה: זכויותיהם של היהודים לא בוטלו רשמית, אלא רק הוגבלו. היהודים והלא-יהודים הסתגלו למצב זה וציפו שהעניינים לא ישתבשו יתר על המידה. המצב ברוסיה וברומניה, שבהן לא היתה אמנציפציה כלל, היה לעומת זה מעורער — ולא רק במצבם של היהודים הדברים אמורים, אלא גם ביסודות המדינה, ובייחוד ברוסיה. כידוע, גם היהודים השתתפו במחתרת שחתרה למהפכה ברוסיה, ועם כל זאת נתקיים בה שקט יחסי קודם למלחמת העולם הראשונה.

מלחמת העולם טרפה את כל המוסכמות והמקובלות. היא באה כהפתעה אף על המעורבים ישירות בהתפרצותה — המנהיגים מצדי המערכה — ולא כל שכן על האוכלוסים שנשאו בסבלה ובתוצאותיה. עם אלה נמנו כמעט כל יהודי אירופה, ובייחוד מי שמקום מושבם היה בזירת ההתמודדות הקרבית: פולין ההיסטורית, חבלים של אוסטריה ובעיקר של רוסיה. משפרצו הרוסים לתוך גבולותיה של גליציה נמלטו יהודי העיירות בהמוניהם מאימת הכובשים הרוסים, וזאת בהסכמת שלטונות אוסטריה והונגריה ואף בעירודם. מימי ילדותי זכורות לי עשרות משפחות יהודיות בתלבושת מסורתית של חסידי גליציה שהופיעו יום בהיר אחד בכפר הקטן שלנו, שמעולם לא נראה בו מחזה שכזה. בקושי נמצאו בקרבנו יהודים שהיו מסוגלים להבין את היידיש שבפי הגולים. אימת הרוסים היתה על יהודי גליציה, ולא בכדי היו הכובשים חשודים בגזרות ובפרעות, אין להתפלא שהבריחה היתה המונית. הצבא הגרמני נחשב אז לממושע ואנושי יותר, ואולם משהתקדם וכבש את מחוזות רוסיה שישבו בהם יהודים, גרם אף הוא סבל רב. הצרה הגדולה ביותר ירדה על ראשם של יהודי מזרח אירופה בשלהי המלחמה, לאחר נפילתו של הצאר, בעת שאזורי תחום המושב עברו מיד ליד. התקופה היתה כידוע תקופה של פוגרומים, בייחוד באוקראינה, עד שהיהודים זיהו אותה עם גזרות ת"ח ות"ט והאימה היתה גדולה כבימים ההם. אלמנות ויתומים לא ידעו מה עלה בגורל יקריהם, גל הפרעות גבה רכבות חללים.

הניסיון ההיסטורי מלמד שפורענויות קשות כל כך, מתגברים עליהן אם הן בגדר תקופת ביניים שאחריה שב המצב לתקנו. העידן שבין המלחמות ניכר במציאות הפוליטית והחברתית החדשה שקמה לאחר שוך הסערה, מציאות שונה לחלוטין מזאת שלפני המלחמה. התמורה העמוקה ביותר התחוללה ברוסיה שלאחר המהפכה הכולשוויקית. בעקבותיה נהרס המבנה

הארגוני ועמו נמחו התכנים התרבותיים והדתיים של היהדות, במידה רבה בידי בני העדה היהודית עצמה. שותפים למעשה ההרס היו לא רק יסודות ששללו זה כבר את מורשתם היהודית מתוך דבקותם במחשבה הסוציאליסטית, אלא גם מי ששאפו לפנים לקיומה של לאומיות יהודית לפי נוסח הבונד, או אפילו לפי תפיסה ציונית. נתקיים בהם הכלל שטבע ההיסטוריון האנגלי קולי (G.D.H. Cole), שבימי מהפכה עלולים בני אדם לשנות בתוך ימים ספורים את עקרונותיהם ועמדותיהם — ואילו בימים כתקנם תמורה שכזו חלה בהם קמעה־קמעה במשך עשרות בשנים. הקומוניסטים היהודים, הוותיקים והחדשים כאחד, השתלטו על חיי העדה היהודית. היהדות הוחרמה על כל פלגיה, הדתיים והלאומיים, והדבקים ולו באחד מגוניה נדחקו, נאסרו או נאלצו לרדת למחתרת.

למזלה של היהדות לא נכללו כל שטחי תחום המושב של רוסיה הצארית במדינה הקומוניסטית החדשה. המחוזות של פולין ההיסטורית ושל המדינות הבלטיות נקדעו ממנה, ומדינות לאומיות חדשות הוקמו בהן: פולין, ליטא, לטוניה. שחרורן של אומות קטנות משעבודן של ממלכות גדולות נחשב מקץ המלחמה להישג היסטורי חשוב ביותר. ממלכה כזאת היתה גם אוסטריה־הונגריה, שהגרמנים, האוסטרים וההונגרים שלטו בה לפנים על הציכים, הסלובקים, הרוטנים, הרומנים, הפולנים, הסרבים, הקרואטים והאיטלקים. עם המלחמה ועם המהפכה שפרצה בעקבותיה התפרקה הקיסרות למרכיביה הלאומיים, וכך קמו צ'כוסלובקיה, יוגוסלביה ורומניה המורחבת — וההונגרים והאוסטרים נאלצו להסתפק בשליטה על בני עמם הם. העיקרון של ההגדרה העצמית חגג כאן את ניצחונו בעיקר בהקמתן של פולין, ליטא וצ'כוסלובקיה. אם תעמוד ציפיה זו במבחן הזמן — על כך ניתן להרהר הרהורים רבה. מבחינה יהודית ודאי שיש מקום לספק הזה.

המהפכה פרצה כידוע גם בגרמניה. הקיסר הוברט, ועיקר השינוי לא היה טריטוריאלי, כמו ברוסיה, אלא בחילופי השלטון — מהמשטר הקיסרי לרפובליקת ויימר. שינוי זה הוא שינוי מכריע ביותר. ניתן לומר שגם גרמניה נעשתה לאומית ממש רק בתקופה הזאת. נכון שלאומיות ואף לאומנות לא חסרו בגרמניה גם קודם לכן, ואף על פי כן עד סוף הקיסרות לא היו הנאמנות והזיקה למדינה תלויות אך ורק בדבקות הלאומית אלא סימלו שלטון שהכול כפופים לו, שלטון שאפשר להיות נאמנים לו נאמנות אזרחית גם בלי להשתייך אל האומה הגרמנית דווקא. ואילו בהקמת הרפובליקה נעקר היסוד הזה, והלאומיות היתה הגורם הקובע — ולאומיות, כידוע, היא אקסקלוסיביות. היא נותנת זכויות כדבר מובן מאליו רק למי שנחשבים לבני האומה. עקרון הלאומיות, שקבע את אופיין של המדינות שמרבית יהודי

אירופה ישבו בהן, העמיד את היהודים לפני מצב שכמוהו לא ידעו. אחדים ראו את עצמם כאילו הם שייכים לאומה שישבו בקרבה, יהודים פולנים ויהודים רומנים מעטים ראו את עצמם רומנים ופולנים. בהונגריה היו מקצת תושביה היהודים בבחינת הונגרים בעיני עצמם, וליהודים החרדים היתה גם כן זיקה לתרבות ההונגרית.

גם במקום שההזדהות היתה כנה, לא היתה אלא בבחינת אהבה חדר-צדדית. למעשה, היו היהודים חטיבה בפני עצמה הודות לדתם ולהזדקקותם ההודית זה לזה מבחינה חברתית ומבחינה משפחתית בתחומים המקצועיים ובמקורות הפרנסה, וכך היה אפילו במקום שמבחינה תרבותית טושטשו ההבדלים בינם ובין כלל התושבים. בפולין וברומניה, כאמור, רק מעטים ראו את עצמם פולנים ורומנים, אבל גם מיעוט זה אופיו היהודי לא היה מוטל בספק, לא מבחינה אובייקטיבית ולא מבחינה סובייקטיבית. לכן ביקש להישען על זכויות המיעוטים שלא הובטחו מפי השליטים החדשים, אלא נכפו עליהם בידי המעצמות בוורסאי. לאמיתו של דבר, לא דקדקו השליטים בקיום החוקים האלה אפילו בנוגע למיעוטים שהיו מרוכזים בריכוז טריטוריאלי, כגון האוקראינים, ולא כל שכן בנוגע ליהודים. עתה עמדו היהודים לפני בעיה חמורה — האם לכוף את ראשם ולקבל את המעט שיוכלו לקבל בדרך ההשתדלות, דרך האבות מימי הגטו של ימי הביניים — וכזאת היתה דעתם של השמרנים הדבקים במסורת הדתית — או להילחם על קיום הזכויות המובטחות על-פי חוקי המדינה, כדעת המפלגות החילוניות, ובכללן הציונים?

הדילמה הזו ליוותה את יהודי פולין במשך כל התקופה שבין המלחמות ומנעה אותם מלפעול מתוך תמימות דעים וליכוד כוחות פנימי. שאלת הפעילות הפוליטית היהודית היתה נעוצה במעמדם הבעייתי של היהודים במדינות הלאומיות, ובכל אחת מהן צצה בצורה גלויה פחות או יותר. בעלי הזכויות הלאומיות היתרות נטו בכל מקום להצר את צעדי המיעוט היהודי בכל תחומי החיים, וכייתוד קינאו למעשי השלטון במדינה ולא היו מוכנים לחלוק אותם עם היהודים. גם בארצות האחרות, ובהן ארצות מערב אירופה, חשבו בחוגים מסוימים שעל היהודים להצניע לכת ולא להשתתף במאבקים על השלטון. לא מזמן נפל לידי מכתב ששלח סטפן צווייג למרטיץ בובר, ובו הוא מציע לפעול להחלת הדעה, שמקורה במסורת היהודית משכבר הימים, בתור עיקרון המחייב את הציבור ואת היחידים. לכאורה הזדהה צווייג עם הדעה הזאת, אלא שאצלו היתה קשורה לרתיעתו של האינטלקטואל האינדיבידואליסט מן המגע עם הזירה המחסופסת של ההיאבקות הציבורית. לאמיתו של דבר, לא היה סיכוי שדעתו זו של צווייג תתקבל על דעת הרבים, שכן מאז שולבו יהודים בתור שווי זכויות במדינות שחיו בהן, ראו לעצמם

זכות לתרום את חלקם בעיצוב החיים ואף להשמיע את דעתם עם אחרים בנוגע לשינויים. ידוע כי יהודים יוצגו בשורות המהפכנים בשיעור שעלה על משקלם הכמותי: ברוסיה, בהונגריה וגם בניסיונות המהפכה בגרמניה. התוצאות היו, כידוע, שאויביהם של היהודים תלו את המהפכה בהשפעתם, ומכאן מובן כיצד היה יכול הקטרוג שנכלל ב"פרוטוקולים של זקני ציון" להתקבל על דעתם של רבים. יחידים שילמו בחייהם על ההתערבות — הפרעות שהתחוללו בהונגריה אחרי נפילת המדינה הקומוניסטית של בלה קון (Béla Kun), היעלמותם של יחידים בבוריה — וגם את הירצחו של ולטר רתנאו (Walter Rathenau), אחרי שנתמנה לשר החוץ, אפשר לכלול כאן. הוא ידע כי סכנה נשקפת לחייו, אפילו אמו קבלה על כך שבנה מקבל עליו תפקיד שכזה, ואולם הוא הכריע ביודעין בעד השתתפות פעילה במנגנון המדינה.

דומה שתגובת הסביבה הלא־יהודית על העזתם של היהודים להשתתף בעיצוב גורל הכלל נובעת מאי־הבנה טרגית באשר למעמדם של היהודים במסגרת המדינה הלאומית. היהודים הנועזים ראו בעצמם חלק אינטגרלי של המדינה, ועל כן ראו אף חובה לעצמם להשתתף בעיצוב גורלה. ואילו הסביבה הלא־יהודית ראתה ביהודים חטיבה ציבורית נפרדת נסבלת לכל היותר במדינה, אלא שאין לה רשות להתערב בעיצוב חייה ובסלילת דרכה. תפיסה זו היא שהצדיקה בעיני השליטים הלאומיים את דחיקת רגלי היהודים — מכיוון שהמדינה נחשבה עכשיו לאומית במלוא משמעות המושג, הרי רק לבני הלאומיות השלטת זכויות פוליטיות מלאות. שונה היה המצב בשלבים הקודמים, כאשר חדרו היהודים לתוך החברה המודרנית. תחילה, בייחוד במקומות שהתפתחות מעין זו איחרה לבוא, כמו בפולין ובהונגריה — ארצות שבהן לא היה בנמצא מעמד בינוני חוץ מן היהודים — היו היהודים רשאים להשתתף בפיתוח התעשייה, המדע והאמנות. ואילו עתה ראו בהתערבות היהודים בחיי המעשה אחד הסימנים החמורים ביותר של התקופה, ולכן הורדה רמת החיים של היהודים וצומצמו מקורות פרנסתם. הרגשת המחנק בקרב היהודים היא תו ההיכר המובהק של התקופה הזאת מבחינתם.

וכאן יש לזכור עוד דבר חשוב, שמקורו לכאורה חיצוני — המצוקה היתה מנת חלקם של היהודים לפני מלחמת העולם הראשונה, אבל בהגירה היה אפשר להינצל ממנה. ידוע שמיליוני היהודים שיצאו ממזרח אירופה והטביעו את חותמם על הציבור היהודי בארצות־הברית וגם על הציבור היהודי בארצות אחרות שמעבר לים — היגרו ממקומם בעקבות הלחץ הפוליטי ובלחץ הפוגורומים, וביתר שאת בשל הלחץ הכלכלי שסיכן את פרנסתם. וזה כלל קובע בתנועות ההגירה — ציבור שחש שאין לו מקורות

פרנסה משתדל לנוע למקום אחר. בתקופה שאנו חוקרים הצרה היא כפולה — הלחץ הכלכלי והפוליטי גובר, ואילו האפשרות להיחלץ מן הלחץ בהגירה הולכת ומתמעטת. חרץ מזה ידוע כי בסוף שנות העשרים פרץ משבר כלכלי שלא היה כמוהו בתולדות העולם במשך עשרות בשנים, והוא סייע להיטלר בעלייתו לשלטון. המעבר מן המשטר הקיסרי לרפובליקה בגרמניה גרר שינויים בחיי היהודים, מהם שפעלו לרעה מעיקרם ומהם שהיו לברכה בשעתם, אך נהפכו לאחר זמן לרועץ. השנים הראשונות של הרפובליקה צמדו בסימן האינפלציה. רוב בעלי ההון הוצגו ככלי ריק והמעמד הבינוני, שמרבית היהודים נמנו עמו, דולדל. האסון הוכפל פי כמה לאחר זמן, משמצאה התעמולה הנאצית אוון קשבת בקרב בני המעמד החברתי שאיבדו את משענתם הכלכלית.

הרדוד הכלכלי של מרבית היהודים היה מן הגורמים לירידת הילודה בקרבם, ומומחים אחדים אף ניבאו שיהודי גרמניה ייעלמו מן הזירה ההיסטורית מתוך התמעטות טבעית. להגירה של יהודים ממזרח אירופה לגרמניה באותן השנים היה צד חיובי, שכן הגרמנים קיבלו אותם בסבר פנים יפות, ואפילו העסיקו אותם על דעת השלטונות בתפקידים שנתרוקנו משום הגיוס למלחמה. הרפובליקה לא דקדקה עם ה"אוסט-יודן" כפי שעשתה הקיסרות, והם מילאו במידה מסוימת את החסר הדמוגרפי באוכלוסייה היהודית.

אבל בו בזמן ניצלו האנטישמים את בואם של היהודים ממזרח אירופה וטענו שלא רק מבחינה תרבותית היהודים שונים, אלא שהם נטע זר בגרמניה. הנאצים הוסיפו וכרכו שני עניינים זה בזה — את שנאתם ליהודים ואת רצונם להפיל את המשטר הרפובליקני, וזה לדעתי סוד ההצלחה והיעילות של התעמולה הנאצית.

האנטישמיות במשטר הקיסרי לא היתה מהפכנית. היא לא חתרה לשינוי המשטר, מנהיגיה חשבו להשיג באמצעותו את מטרתם, היינו הגבלת זכויות היהודים במדינה. הם נכשלו משום ששליטים כגון ביסמרק ווילהלם השני — אמנם לא מתוך אהדה יתרה ליהודים — נרתעו מלפגוע בעיקרון של השוויון הפורמלי בפני החוק. הנאצים קבעו מראש מטרה מרחיקת לכת הרבה יותר — הם תבעו לעקור את היהודים מכל וכל, וקשרו את המטרה הזאת במטרה האחרת — היינו הפלת הרפובליקה. ושתי המטרות האלה השגתן הסתייעה זו בזו. היו מי שהסכימו בכל לב להחרים את היהודים ובתוך כך גם להפיל את הרפובליקה, והיו מי שעיקר דבקתם בנאציזם היתה כרוכה באיכה לרפובליקה, ואת השנאה ליהודים קיבלו כתור המחיר שיש לשלם כדי להשיג את המטרה הפוליטית העיקרית. הנאציזם היה אפוא

תנועה מהפכנית במלוא מובן המילה ולא כפי שהיתה האנטישמיות עד מלחמת העולם הראשונה.

ידוע שבקרב הגרמנים לא רווחה מסורת פוליטית רפובליקנית, ועל כן ניצב המשטר החדש הזה על יסודות רעועים מעיקרם. מסורת אנטישמית, לעומת זאת, רווחה בקרבם — ושני העניינים האלה השתלבו זה בזה וקיימו זה את זה. משהודח המשטר הקיסרי והוקמה הרפובליקה במקומו, נראתה התפנית חיובית לכאורה מבחינת היהודים, אך עד מהרה נתגלתה כאסונם של יהודי גרמניה, ובעקיפין של יהודי אירופה כולם. דחיקת היהודים מכל תחומי התעסוקה שבהם פרנסתם היתה עכשיו לתכנית פעולה חוקית מטעם השלטונות בפולין, בליטא, ברומניה ובהונגריה. הנישול הכלכלי והחרם החברתי העמידו את הציבור היהודי בנחיתות רבה והביאו את המון העם לכלל חרפת רעב. גם צרות אלו מחווירות כמובן לעומת מה שהיה עוד צפוי לבני הדור הזה, אלא שעתיד זה, ככל עתיד, היה חסוי מפניהם.

השואה — לא היה אפשר לחזותה. ודאי לא כהשתלשלות המצוקה בארצות שמחוץ לגרמניה. סוף סוף לא גורמי המצוקה המקומיים בארצות אלו גרמו את השואה, כי אם הכובש הזר. ואף על פי כן יש קשר סיבתי בין המוקדם למאוחר גם מחוץ לגרמניה. חוקי הנישול וההשפלה הוציאו את היהודים בעיני הבריות אל מחוץ לגבולות האחוה האנושית. אין פלא אפוא שבכוא הכובש הגרמני ראו רובם בשוויון נפש יחסי את השמדתם של היהודים, ובמקומות מסוימים אף הושיטו יד לביצועה. רק מתי מעט עמדו בניסיון ונחלצו להצלתם. כאמור, את גלגולי הדברים לא היה אפשר לחזות.

יתרוננו של ההיסטוריון הוא במה שהוא יכול לומר בדיעבד, כי שורש הפורענות טמון בהרהוריהם של שונאי ישראל, שהכריזו בגלוי שהיהודים זרים מיותרים בארצותיהם. מאחר שדעה זו קנתה לה שביטה בלב הרבים, לא היה חסר אלא ניצוץ להבעיר את הבערה. מה שלא ניתן לחזות נראה בדיעבד כהתפתחות המתחייבת בתוקף ההיגיון האימננטי. הניגוד שבין תודעת המעורבים בתהליך היסטורי ובין ידיעת המשקיף עליו לאחר זמן הוא מכבשונה של ההיסטוריה ושל ההווה האנושית בכללה. מן הדין שנשים לב לזאת כשאנו משווים לנגד עינינו את מה שעבר על בני הדור שהתנסו בגדול שבאסונות. אל לנו להשליך מידיעותינו על תודעתם. כאמור, כל דור — גם דור זה — ידע מנין בא. הוא לא ידע לאן פניו מועדות.